

MIRJANA GROSS

Neka osnovna obilježja novije literature
o »nacionalizmu« na engleskom jezičnom području

Literatura o teoretskim problemima u vezi s razvojem nacija, koju su napisali stručnjaci različitih društvenih znanosti, pojavila se pod utjecajem prvoga svjetskog rata. Poslije drugoga svjetskog rata ta se literatura izvanredno proširila zbog pojave novih nacija u Aziji i Africi ali, prije svega, zbog toga što se pokazalo da je »nacionalizam«, više nego prije, postao fenomen koji obuhvaća sva društva i sve kontinente. Nesumnjivo je literatura te vrste najopsežnija na engleskom jeziku, na kojem često pišu i oni autori čiji materinji jezik nije engleski.¹

U ovoj sam se informaciji ograničila na problematiku evropskih nacija i to na temelju radova nastalih u toku pedesetih i šezdesetih godina. Pri izboru literature rukovodila sam se ugledom koji ti radovi općenito uživaju, širinom problematike koju obuhvaćaju i, naposljetku, željom da prikazem pristup raznih društvenih znanosti teoriji »nacionalizma«.

Literatura o »nacionalizmu« na engleskom jeziku polazi većinom od tradicije i povijesnog razvoja u toku kojega je nikla moderna nacija drukčije nego što se odigralo u Srednjoj Evropi. Velikim dijelom ona također pokazuje slabo razumijevanje za genezu i razvoj malih nacija. Ta literatura upotrebljava terminologiju koja nam je strana zbog toga što mi u fenomenima povezanim s nacijom tražimo sadržaje što su organski nikli u našoj vlastitoj nacionalnoj sredini. Pojam »nacionalizam« danas se kod nas upotrebljava više u pejorativnom smislu, gotovo kao sinonim pojma šovinizam. U literaturi na engleskom jeziku, naprotiv, taj termin ima, doduše vrlo različito, ali uglavnom uvijek neutralno značenje, a najčešće se upotrebljava u smislu našeg pojma: nacionalni osjećaj ili nacionalna svijest. Budući da se radi o terminu koji se javlja mnogo češće od svih ostalih pojmova povezanih s nacijom, on je pomalo dobio značenje tehničkog termina koji obuhvaća sve fenomene u vezi s nacijom. Zato Nijemci zovu teoretska istraživanja nacije »Nationalismus-Forschung«. Da bih istakla kako se ne služim pojmom »nacionalizam« u smislu kod nas uobičajenom, nego onako kako ga upotrebljava literatura o kojoj izvještavam, moram taj pojam pisati pod navodnicima.

¹ Koppel S. Pinson, A bibliographical introduction to nationalism, New York 1935; Karl W. Deutsch, An interdisciplinary bibliography of nationalism, 1935—1953, Cambridge (Mass.) 1956; Karl W. Deutsch-Richard L. Merrit, Nationalism: An interdisciplinary bibliography, 1935—1965, Cambridge (Mass.) 1966.

Literaturu koju analiziram obilježava prava »terminološka džungla«. ² »Nacionalizam« je sveobuhvatan i relativno trajni fenomen grupne integracije koji proučavaju različite društvene znanosti s posebnim pristupima i shvaćanjima i s velikim poteškoćama u primjeni svojih znanstvenih metoda. Postoje različite interpretacije pojmova čak i u engleskom jeziku, a još više pri uspoređivanju ili prevodenju s jednog jezika na drugi pojmova kao što su: nacija, narod, nacionalizam, narodnost. Problem različitih interpretacija identičnih ili sličnih termina problem je komunikacije među ljudima. Iz literature se ponekad dobiva dojam da se terminologija uopće ne može uskladiti. ³ Zato mnogi pisci sastavljaju liste dosadašnjih definicija ili osnovnih shvaćanja o pojedinim pojmovima vezanim uz naciju, a zatim svaki pokušava dati još i svoju »osobnu« definiciju. ⁴

Da počnemo dakle s problemom definicija pojma: nacija. Razumije se da u literaturi na engleskom jezičnom području preteže »legalna« ili »politička« definicija nacije. Nacija je ponekad sinonim za državu ili zemlju, ona može biti zajednica pod jednom vladom. Često su to građani jedne suverene države. Dakako da se pojmovi države i nacije najčešće ne poklapaju u potpunosti. Nacija je politička zajednica a država suverena vlast. ⁵ Istina je da se pojam nacije upotrebljava i u smislu zajednice porijekla, religije, jezika, tradicije itd., tj. kao »kulturna« nacija. Međutim, u literaturi koju sam pregledala takav smisao ovog pojma javlja se rijetko. ⁶ Najčešće se za pojam »kulturne« nacije upotrebljava termin:

² Tako je terminološku zbrku nazvao Benjamin Akzin, autor koji se trudi da zbliži tradicionalno zapadno i srednjoevropsko shvaćanje nacije. Benjamin Akzin, *State and nation*, London 1964; *Isti, States and nations*, New York 1966.

³ Neki autori tvrde da je definicija nacije problem za internacionalni zakon. Npr. Frederic Hertz, *Nationality in history and politics, A study of the psychology and sociology of national sentiment and character*, London, 1. izd. 1944, 8.

⁴ Sve do danas ostao je vrlo zanimljiv pokušaj grupe autora iz britanskog instituta za međunarodne odnose pod vodstvom E. H. Carr-a. Oni su god. 1939. usporedili engleske pojmove: nation i people s francuskim pojmovima: nation, peuple, patrie, talijanskim terminom: nazione i naposljetku s njemačkim pojmom: Volk i Staat. *Nationalism: a report by a study group of members of the Royal institute of international affairs*, London 1939. Neki su pasusi preštampani u zbirci izvora: *The dynamics of nationalism, Readings in its meaning and development* (ed. Louis L. Snyder), Princeton, New Jersey, Toronto, New York, London 1964. U apendiksu ove knjige nalaze se definicije pojmova: nation, nationality i nationalism iz različitih enciklopedija i drugih izdanja. Aira Kemiläinen uspoređuje definicije nacije u engleskim, američkim, francuskim, njemačkim i švedskim enciklopedijama. A. Kemiläinen, *Nationalism: Problems concerning the word, the concept and the classification*, Jyväskylä 1964. Jedan je drugi autor upozorio da je pet velikih enciklopedija izostavilo pojam: nacija. Florian Znaniecki, *Modern nationalities*, Urbana 1952.

⁵ U Velikoj Britaniji živi britanska nacija koja, prema našoj terminologiji, obuhvaća četiri nacije: Engleze, Skote, Velšane i Irce. U takvu se definiciju uklapa i pojam američke nacije.

⁶ Pišući o nacionalnom razvoju u Aziji i Africi Rupert Emerson se trudio da pokaže koliko se mnogo geneza tih naroda razlikuje od klasičnog zapadnoevropskog modela nacionalnog razvoja. R. Emerson, *From Empire to Nation; The rise to self-assertion of asian and african peoples*, Cambridge, 1. izd. 1960. Tipičan primjer upotrebe pojma »političke« nacije, tj. nacije-države ili »nacionalne države« (ne u smislu našeg pojma države jedne nacije) možemo naći u UNESCO-voj *Historiji čovječanstva*. U redigiranju tog izdanja pomagao je veći broj autora, pa i to pokazuje da je riječ o najraširenijem shvaćanju na »Zapadu«. *Historija čovječanstva, Kulturni i nacionalni razvoj*, C. F. Ware, K. M. Panikkar, J. M. Romein, Dvadeseto stoljeće, Zagreb 1969, sv. VI, knj. 1, 50—70; knj. 4, 69.

Nationality, dakle narodnost ili nacionalnost. Zanimljivo je da se o definiciji nacije govori neusporedivo manje nego o terminima: nacionalnost i nacionalizam. Razlog je možda u tome što se sva ta istraživanja kreću u okviru pojedinačnih aspekata općeg fenomena nacije, koji su određeni metodama i interesima pojedinih društvenih nauka. One, svaka za sebe, nisu mogle obuhvatiti strukturu nacije, nego su se uglavnom koncentrirale na dvije pojave — dva bitna obilježja nacije, naime na nacionalnost i nacionalizam. Istraživanje samog fenomena nacije koči, uz ostalo, velika raznolikost u genezi i razvoju nacija, dok su osjećaj pripadnosti određenoj naciji i svi elementi koji iz njega proizlaze ipak dosta slični u svih nacija i lakše dopuštaju određena uopćavanja.

Pojam nacionalnost najčešće obilježava kolektiv s određenim kulturnim obilježjem koji se temelji na istom jeziku, na zajedničkim običajima i povijesnoj tradiciji ili »memoriji«, i iz kojeg niče »nacionalizam« kao osjećaj. Nacionalnost se definira i kao »nacionalno kulturno društvo« ali i kao volja pojedinca da pripada određenoj naciji. Drugim riječima, ono što je za neke autore nacionalnost, za druge je nacionalizam. Za pojam nacionalnost često se upotrebljava i termin *people* (narod) kao zajednica s objektivnim obilježjima zajedničkog jezika, običaja, tradicije, teritorija itd. Kada *people* ima svoju državu, onda postaje — nacija. Nacionalnost nekad znači i pokret za političku, ekonomsku ili kulturnu autonomiju. Kao što je već rečeno, najčešće se upotrebljava pojam nacionalizam. Dosada su istraživani određeni empirijski podaci, konfiguracije simptoma i tipični aspekti nacionalnog ponašanja. Analiza pojedinih obilježja »nacionalizma« kretala se isključivo unutar pojedinih društvenih znanosti. Posljedice toga su definicije, koje uglavnom govore o »nacionalizmu« kao duhovnom stanju (*state of mind*) bez poznavanja pravih izvora nacionalne djelatnosti i svijesti, što stvaraju, održavaju i jačaju naciju. Zato problem interdisciplinarnog istraživanja postaje za mnoge autore preduvjet uspjeha na tom području.⁷

U mnogim definicijama »nacionalizam« se pojavljuje kao proces nastajanja nacije, kao teorija ili ideal u pozadini tog procesa, štaviše, i kao politička aktivnost. On je psihološko stanje ili obilježje grupe. On je ljubav za zemlju, jezik, povijest, kulturu. Pri tom, nikada nije sasvim jasno koja je razlika između »nacionalizma« i patriotizma. »Nacionalizam« se jednom definira kao težnja za političkom slobodom, sigurnošću, prestižem. Drugi put to je mistična odanost naciji ili dogma da pojedinac mora živjeti i žrtvovati za naciju ili da je njegova nacija premoćna nad drugima. Mislim da sve definicije »nacionalizma« pate od tri osnovne pogreške: 1. svaka definicija daje samo jedan aspekt te široke problematike, 2. nijedan od faktora koji se najčešće spominju (jezik, zajedničko porijeklo, teritorij, običaji, tradicije, politička cjelina itd.) ne vrijedi za sve nacije i »nacionalizme«, 3. većina definicija o obilježjima »nacionalizma« može se primijeniti i na druge institucije ili kolektive: npr. isključivo subjektivna interpretacija »nacionalizma« (vjera u zajedničku povijest, porijeklo i u zajedničku budućnost, ljubav za sunarodnjake, odanost cjelini, mržnja prema strancima itd.) može se glatko primijeniti i na osjećaj pri-

⁷ Površni uvod interdisciplinarnom istraživanju napisao je historičar Louis L. Snyder (*The meaning of nationalism*, New Brunswick, New Jersey 1954).

padnosti nekoj religioznoj zajednici. Mnogi autori koji više ističu negativne strane »nacionalizma« inzistiraju na njegovoj ekskluzivnosti. Mislim da to nije nikakvo posebno obilježje »nacionalizma«. Ta koja grupa nije više ili manje ekskluzivna?

Za politologe »nacionalizam« je, prije svega, politički pokret koji brani nacionalni integritet ili ga želi postići.⁸ Za pretežnu većinu autora »nacionalizam« je osjećaj na različitim stupnjevima. Zbog toga su u tim definicijama najvažniji psihološki elementi, a psihološke metode istraživanja dobivaju sve veće značenje. U tom je pogledu najjednostavnija definicija da je »nacionalizam« osjećaj pripadnosti naciji. On je oblik svijesti kojim pojedinac proklamira svoju lojalnost naciji ili naciji-državi. »Nacionalizam« je ideološka veza u borbi za jedinstvo, nezavisnost i interese određenog naroda (people) koji sam sebe smatra zajednicom. On je duhovno stanje u kojem je lojalnost idealu ili činjenica nacionalne pripadnosti pojedinca iznad drugih lojalnosti. Pri tom su ponos i vjera u »ekscelentnost« i »misiju« vlastite nacionalnosti integralni dijelovi. »Nacionalizam« se također definira kao aktivna solidarnost nacionalnog kulturnog društva.⁹ Samo nekolicina autora upotrebljava pojam nacionalna svijest koji sadrži različite varijante od podsvijesti do jasne ideologije, od instinkta do osjećaja za vrednote tradicije. Nacionalna svijest definira se kao kombinirano nastojanje da se postigne nacionalno jedinstvo, sloboda, individualnost i prestiž. Nacionalna svijest konstituira naciju u političkom smislu.¹⁰

Očigledno je, prema tome, da u spomenutoj literaturi ne postoji terminologija prema kojoj bi se mogao razlikovati nacionalni osjećaj od agresivnog nacionalizma i šovinizma. Stoga neki autori predlažu da se uz pojam »nacionalizam« uvijek stavi pridjev: liberalni, agresivni, integralni itd., dok drugi gledaju na »nacionalizam« isključivo crno. Nacionalni je osjećaj, razumije se, dio nacionalnog organizma koji se može razumjeti samo u sklopu povijesnog razvoja i društvene strukture neke nacije. Atomizirani aspekti u pristupu problemu »nacionalizma« nisu dosada dopustili uopćavanja u tom pogledu.

Iz zbrčke, koja je nastala zbog toga što je »nacionalizam« postao kotao u koji su bačeni najrazličitiji fenomeni u vezi s nacijom, nije se čestito izdvojio ni pojam nacionalne ideologije kao političke doktrine, interpretacije povijesti i posebne filologije. Nacionalna ideologija obuhvaćena je uglavnom istraživanjima nacionalnog karaktera.

Neuspjeh u pronalaženju obilježja koja bi odgovarala bar evropskim »nacionalizmima« uzrokovao je u nekih autora potpuno subjektivističku interpretaciju. Ne negirajući, doduše, postojanje nekih objektivnih faktora, oni tvrde da je osnovni element »nacionalizma« živa, aktivna i korporativna volja. Tu volju oni izjednačuju s pojmom »nacionalizam«.¹¹ Čini

⁸ K. R. Minogue, *Nationalism*, London 1967, 25.

⁹ L. L. Snyder, *The meaning of nationalism*, n. dj., 75 i d.; Hans Kohn, *Nationalism: Its meaning and history*, 2. izd. Princeton, Toronto, New York, London 1965, 1 i d. Leonard Dobb, *Patriotism and nationalism, Their psychological foundations*, New Haven, London 1964, 4 i d.; Znaniecki, n. dj., 20 i d.

¹⁰ Hertz, n. dj., 14 i d.

¹¹ Kohn, n. dj., 10.

se da psiholozi ne prihvaćaju izjednačivanje volje ili svijesti s »nacionalizmom«. Za njih su to široki, magloviti, nedovoljno istraženi fenomeni, s kojima nestručnjaci postupaju diletantski i impresionistički.

Poseban problem predstavlja odnos između pojmova nacionalizam i patriotizam. Neki autori smatraju da je patriotizam organski osjećaj za domovinu a »nacionalizam« umjetni proizvod nastao pod utjecajem odgoja, javnog mišljenja, književnosti, tiska, nacionalnih pjesama, povijesnih spomenika. Postoji i mišljenje da su »nacionalizam« i patriotizam slične psihičke reakcije. Patriotizam bi bio strast koja utječe na pojedinca da služi predmetu svoje odanosti — domovini, dok bi »nacionalizam« imao konkretniji sadržaj u smislu borbe za nezavisnost i jedinstvo nacije. Za neke autore »nacionalizam« je fuzija patriotizma i svijesti o nacionalnosti, za druge je patriotizam subjektivna predispozicija, koja postaje »nacionalizam« kada prelazi u fazu konkretnih zahtjeva i političkih, ekonomskih i socijalnih akcija. Patriotizam bi bio univerzalan jer se može naći u svim društvima, a »nacionalizam« ne. Patriotizam bi više bio osjećaj pojedinca a »nacionalizam« bi se odnosio na cijelo društvo.¹²

»Nacionalizam«, prema tome, dobiva različita tumačenja: on je osjećaj, doktrina, politički pokret. Nema te ideologije u suvremenom svijetu koja bi bila inkompatibilna s »nacionalizmom«. Zato se autori ne slažu ni u osnovnim problemima njegove geneze. Čini se da većina ipak nalazi njegove korijene u slomu feudalne Evrope. Konkretizacija ovisi o onoj nacionalnoj povijesti koju dotični autor najbolje poznaje. Datumi s kojima »počinje« »nacionalizam« kreću se uglavnom od 17. stoljeća sve do kraja 19. stoljeća kod onih za koje je »nacionalizam« sastavni dio imperijalističkog razdoblja. Mislim da se francuska revolucija ipak smatra osnovnom prekretnicom u tom pogledu. Budući da se »nacionalizam« interpretira i kao osjećaj i kao politički pokret, a i jedan i drugi nose u toku povijesti neka opća ljudska obilježja, nije slučajno da neki autori vide određene analogije s »nacionalizmom« ili čak i sam »nacionalizam« već i u antici, a njegove prve elemente još i u životinja. »Nacionalizam«, prema tome, ne bi bio novi fenomen nego oživljavanje i fuzija starih tendencija iz razdoblja rodovskog društva. Smatra se npr. da korijeni »nacionalizma« potječu iz istog tla kao i »zapadna kultura«. U starih Židova već bi postojale tri osnovne sastojine »nacionalizma«: uvjerenje da su izabrani narod, svijest o zajedničkoj prošlosti i budućnosti i nacionalni mesijanizam. Grci se također smatraju pretečama »nacionalizma« zbog svog osjećaja kulturne i duhovne nadmoći nad negričkim narodima i zbog svoje lojalnosti političkoj zajednici gradu-državi.¹³

Neki autori ističu religiozni osjećaj ukorijenjen u »nacionalizmu« pa ga, štaviše, definiraju kao religiju. Prema tim shvaćanjima »nacionalizam« se kao svaka religija oslanja na volju, intelekt, maštu i emocije. Konstruiraju se spekulativne teologije ili mitologije, nacionalni katekizmi, liturgički

¹² Hertz, n. dj., 149; Snyder, n. dj., 160; Carlton J. Hayes, *Nationalism: A religion*, New York 1960, 2. Dobb, n. dj., 5—7. Karakteristične su tvrdnje nekih autora da ne postoji britanski i američki nacionalizam nego samo patriotizam. Elie Kedourie, *Nationalism*, London 1960, 2. izd., 74 i d.; H. Munro Chadwick, *The nationalities of Europe and the growth of national ideologies*, Cambridge 1945.

¹³ Kohn, n. dj., 11—12.

oblici, postoje nacionalni hramovi i hodočašća. Suvremeni »nacionalizam« prikazan je kao krvava religija. U svojim ocjenama neki su autori pod dojmom čestog pretvaranja religije u nacionalističku ideologiju (Action française, Pakistan, Izrael).¹⁴

Mnogi pisci, pogotovo oni koji identificiraju naciju s državom, vide u »nacionalizmu« patološku pojavu. »Nacionalizam« se probudio kao Trno-ružica a svršava kao Frankensteinov monstrum.¹⁵ Oni smatraju da su iluzije osnova nacije i »nacionalizma«. ¹⁶ Većina autora ipak misli da »nacionalizam« može imati dobre i loše osobine, da može biti »blagoslov« i »prokletstvo«. Ali gdje je granica između ove dvije njegove moguće krajnosti?

U vezi s definicijama valja, prema tome, zaključiti da nitko ne zna što je to »nacionalizam«! Pojava obuhvaća sva područja ljudskog života, nalazi se danas u cijelom svijetu, odolijeva pokušajima znanstvenog uopćavanja zbog svoje goleme raznolikosti a i zbog toga što ni sami istraživači ne mogu prekoračiti granice svojih ideologija. Međutim, nije samo »nacionalizam« fenomen koji »napadaju« sve društvene znanosti a nitko ne zna što je. Jednako je i s problemom kulture koja je postala predmet istraživanja niza društvenih znanosti! Mnogi autori tvrde da društvene znanosti još nisu razvile metode kojima bi se moglo uspješno prići proučavanju suštinskih pojava našega vremena i smatraju da će one bez široke interdisciplinarnе i timske suradnje i dalje tapkati na mjestu. Vjerojatno imaju pravo. Svakako je neobično poučno promatrati kako stručnjaci pojedinih društvenih znanosti prilaze fenomenu »nacionalizma«.

Donedavna je u istraživanjima »nacionalizma« nadvladala povijesna metoda. Historičari su analitičkom metodom, tj. na temelju obrade literature, nastojali odrediti neka obilježja »nacionalizma« u pojedinih nacija i pokušali su, zatim, utvrditi opći značaj njegova razvoja. Povijesni pristup problematici imale su i društvene znanosti, koje su iz općeg razvoja izdvojile rast određenih institucija ili pojava povezanih s »nacionalizmom«. Politolozi su obrađivali organizaciju i strukturu nacionalne države ili političkih stranaka, ekonomisti prirodne izvore bogatstva nacije i internacionalnu trgovinu, sociolozi uglavnom ili ideologije ili vladajuće elite, socijalni antropolozi promjene društvene organizacije pod utjecajem »nacionalizma«. Svi su, dakle, govorili samo o jednoj sekciji iste sveobuhvatne problematike. Historičari su s pravom smatrali da proučavanje povijesnog razvoja »nacionalizma« i usporedne studije obilježja različitih nacija mogu dati solidne rezultate. Ali problem je bio u tome što oni nisu proučavali povijesni razvoj svih aspekata »nacionalizma« i što su donekle poznavali samo razvoj nekoliko zapadnoevropskih nacija ili velikih evropskih nacija. Stvarali su, prema tome, zaključke na temelju sasvim nedostatnih izvora. Najpoznatiji autori, koji su tako pisali definirali su naciju isklju-

¹⁴ Hayes, n. dj.; Kedourie, n. dj., 76.

¹⁵ Minogue, n. dj., 7.

¹⁶ Boyd C. Shafer (Nationalism, myth and reality, London 1955) citira sarkastičnu primjedbę J. S. Huxleya i A. C. Heddona (We Europeans, Oxford 1940) da je nacija društvo ujedinjeno zajedničkom zabludom o porijeklu i zajedničkom mržnjom na susjede.

čivo »nacionalizmom«, tj. voljom pojedinca da pripada jednoj naciji. Time oni, razumije se, nisu mogli pridonijeti razjašnjenju postanka i razvoja suvremene nacije. Pisali su isključivo o formulacijama nacionalne solidarnosti što su ih predložili najpoznatiji evropski ideolozi i, eventualno, nešto o utjecaju tih nacionalnih ideologa na društveni život. Dali su, dakle, korisne priloge povijesti nacionalnih ideologija određenih nacija.¹⁷ Neki autori i sami ističu da poznaju problematiku samo malog broja nacija i da im je zato teško stvarati općenitije zaključke.¹⁸ Da bi došli do nekih podataka za uspoređivanje, drugi se pisci služe literaturom iz treće ruke jer ne poznaju jezike nacija o kojima pišu. Oni stoga ostaju na površini problema, a često olako sipaju netočne podatke.¹⁹ Očigledno je, prema tome, da takav pristup historičara ne može dati solidnih rezultata s obzirom na težnju da se razjasni cjelovit fenomen »nacionalizma«. Zbog toga su i oni sami uvidjeli potrebu timskog rada, tj. suradnje stručnjaka, koji bi poznavali probleme što većeg broja nacija, i interdisciplinarnu suradnju. Neki su historičari ostali i dalje sumnjičavi u tom pogledu, ali su drugi, štaviše, proklamirali bezuvjetnost interdisciplinarnog pristupa i pokušali upoznati historičare s primjenom metoda društvenih znanosti u istraživanju »nacionalizma«.²⁰

¹⁷ Najpoznatiji autori s takvim pristupom i ujedno prvi pobornici istraživanja »nacionalizma« jesu Carlton H. Hayes i Hans Kohn. Usp. C. H. Hayes, *Essays on nationalism*, New York 1928; Isti, *The historical evolution of modern nationalism*, New York 1931. Ostali njegovi radovi variraju gledišta izražena u spomenutim djelima. H. Kohn je napisao više od 30 knjiga o problemima »nacionalizma«. Najpoznatije su: *The idea of nationalism*, 5. izd. New York 1951; *Prophets and peoples*, New York 1946; *The age of nationalism: The first era of global history*, New York 1962. Osnovne ideje izražene u njegovim knjigama rezimirane su u popularnoj ediciji: *Nationalism: Its meaning and history*, Princeton, Toronto, New York, London, 2. izd. 1965. (1. izd. 1955). Treba spomenuti njegove preglede u vezi s Habsburškom Monarhijom: *Pan-Slavism, Its history and ideology*, Notre Dame 1953; *The Habsburg empire. 1804—1918*, Princeton, New York 1961. Najnovije su mu knjige: *Reflections on modern history*, New York 1963; *Living in a world of revolution*, New York 1964; *Political ideologies of the twentieth century*, 3. izd. New York 1966.

¹⁸ U uvodu svoje knjige: *Nationalism, Myth and reality* (London 1955) Boyd C. Shafer kaže da je ona rezultat dvadesetogodišnjeg čitanja i razmišljanja, ali je on posebno proučavao samo problematiku u Francuskoj, Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Državama.

¹⁹ Tako npr. možete dobiti dojam kod Hansa Kohna, kojega — nota bene — smatraju stručnjakom za Habsburšku Monarhiju, da je ilirski pokret općejugoslavenski nacionalni pokret i da mu je politički vođa Gaj a njegov učenjak — Karadžić! Kohn, *Nationalism: Its meaning and history*, n. dj., 47. Uostalom, Kohn još uvijek zastupa svoju formulu »dihotomije« prema kojoj oštro dijeli dva tipa »nacionalizma«: 1. zapadni (tipični primjeri: Engleska, britanske kolonije, Nizozemska, Švicarska) s liberalnim, otvorenim ustavnim društvom, 2. »nacionalizam« van Zapada (Centralna i Istočna Evropa i Azija) sa zarvorenim antiliberalnim društvom. Ta je koncepcija nastala zacijelo na temelju proučavanja njemačkog i ruskog »nacionalizma«. Riječ je o tipičnom primjeru uzdizanja subjektivnih iskustava i poznavanja pojedinačnih problema na »sintetički« stupanj. Kohn tvrdi da je samo u Zapadnoj Evropi, SAD i britanskim dominionima »nacionalizam« izrastao kao politički fenomen kojemu je prethodilo stvaranje buduće nacionalne države ili je koincidiralo s njim, dok se u ostalom svijetu fenomen »nacionalizma« javlja na nazadnom stupnju političkog razvoja uglavnom kao protest protiv države. Ali u Aziji su poznati slučajevi poklapanja pojave »nacionalizma« i stvaranja nacionalnih država. Usp. o tome R. Emerson, n. dj., 432. O Kohnovoj »formuli« vidi i Snyder, *The meaning...* n. dj., 117 i d.

²⁰ Snyder je u svojoj knjizi: *The meaning...*, n. dj., dao popis dotadašnjih koncepcija i klasifikacija geografa, historičara, politologa, sociologa, psihologa, psihijataru u vezi s nacijom, nacionalnošću, nacionalizmom i nacionalnim karakterom.

U ovoj informaciji ne mogu govoriti o pristupu svih društvenih i humanističkih znanosti »nacionalizmu«. Ne bih se zadržala na metodama politologa koji uglavnom obrađuju strukturu i organizaciju nacionalne države i političkih doktrina.²¹ Autori, koji ne definiraju naciju kao naciju-državu, kritiziraju politologe zbog ignoriranja nacionalnih grupa koje nisu obuhvaćene formalnom strukturom države i zbog shvaćanja da samo visoko razvijena država može ostvariti nacionalne ciljeve.

Ostavila bih zasada po strani pristup ekonomista, geografa i lingvisti, a željela bih više pažnje posvetiti socijalnoj antropologiji ili sociologiji kulture, kulturnoj antropologiji, psihologiji i sociologiji, jer smatram da upravo njihovi aspekti mogu biti najzanimljiviji za »političkog« historičara.

Sociologija kulture daje mogućnost odbacivanja tumačenja nacije kao nacije-države i isticanja stanovišta da je zajednička nacionalna kultura trajnija veza društvene solidarnosti nego zajednička država.²² Dakako, obrada »nacionalnog kulturnog društva« stoji pred golemim poteškoćama definicije maglovitog pojma — kultura.²³ Ne ulazeći zasad u tu vrlo zapletenu problematiku, upozorila bih samo da se interpretacije nacionalne kulture uglavnom temelje na poznatoj podjeli proizvoda kulture na materijalne i ideacionalne, tj. proizvode mentalne djelatnosti.²⁴ Proizvode materijalne kulture može upotrijebiti samo ograničen broj ljudi, dok su ideacionalni proizvodi neograničeni i neuništivi. Zato je ideacionalna kultura neusporodivo čvršća veza u nacionalnoj kulturi nego materijalna. Nitko ne može stvoriti nove ideacionalne vrednote a da nije naučio stare kao što su jezik, religija, umjetnost. Solidarnost članova u nacionalnoj kulturi i njeno neprestano obnavljanje ovisi o usmenoj i pismenoj komunikaciji među ljudima. Ta se komunikacija razvija u obliku »tradicionalne kulture« u kojoj trajanje kulturnih vrednota i stvaralaštva ovisi o neposrednom prenošenju od naraštaja do naraštaja govornim jezikom. Za nacionalnu kulturu bitna je »literarna« kultura; ona sadrži simboličke opise ideacionalnih vrednota na kojima se osniva društvena solidarnost, i simbolični izraz standarda i normi po kojima se razvija društvena djelatnost. U nacionalnoj kulturi bitno značenje imaju pučke kulture (Folk cultures). One su doduše ostaci rodovskog uređenja, ali su se poslužile literarnom kulturom i preradile je. Sociologija kulture bavi se organizacijom društva a ne njegovim psihološkim aspektima kao kulturna antropologija. Ona se kritički odnosi prema sociologiji koja istražuje kolektive isključivo sa stanovišta njihove povezanosti s određenim teritorijem. Ona želi redefinirati problematiku društva na temelju šire koncepcije. S tog je stanovišta zanimljiva klasifikacija na četiri vrste društva: rodovsko, političko, crkveno i nacionalno-kulturno

²¹ Kedourie, n. dj.; Minogue, n. dj.

²² Shvaćanje svakog autora obilježava nacionalna sredina iz koje potječe. Stoga je upravo jedan Poljak uzdigao nacionalnu kulturu nad državu budući da se poljska nacija održala od kraja 18. stoljeća do kraja prvoga svjetskog rata kao kulturna zajednica bez države. Florian Znaniecki, *Modern nationalities*, Urbana 1952; *Isti*, *Cultural sciences*, Urbana 1952.

²³ Na ovom mjestu nije moguće govoriti o razmjerno mladim »kulturnim« znanostima. Morat će to biti posebna tema u vezi s problemom odnosa povijesti i društvenih znanosti.

²⁴ Pitirim Sorokin, *Social and cultural dynamics*, 4. sv., New York 1937-41.

društvo koje posjeduje sekularnu nacionalnu književnost i funkcioniра u pravcu očuvanja, rasta i ekspanzije određene nacionalne kulture. Prema toj bi definiciji nacionalno kulturno društvo bilo identično s nacionalnošću (nationality), a »nacionalizam« bi bio aktivna solidarnost nacionalnog kulturnog društva. Zanimljivi su prikazi rasta nacionalnog kulturnog društva iz male društvene jezgre koja se postepeno širi. Ali u toj se jezgri ne nalaze autoritativno organizirane grupe (vlada, država, crkva, ekonomski dominantna klasa) nego nezavisne ličnosti, prvaci na različitim područjima kulturne djelatnosti. Historičara bi posebno zanimala sociološka obrada uloge profesionalnih grupa u širenju nacionalne kulture. Ali umjesto toga javlja se jednako razočaranje kao pri čitanju radova historičara i politologa koji nižu samo listu nacionalnih ideologija i političkih doktrina. Sada dobivamo listu intelektualaca, književnika, historičara, etnologa, umjetnika, muzičara, učenjaka i »ekonomskih vođa«, tj. elite koja neprestano pridonosi »inovaciji« nacionalne kulture i njenom širenju u mase. Zacijelo svaki historičar poznaje ulogu inteligencije u širenju nacionalne kulture. To za nj nije ništa novo. Ali na ono što ga najviše zanima, na osnovna pitanja društvene podloge nacionalne kulture, ne dobiva odgovor. Čini se da je razlog skućenih rezultata uz ostalo i u tome što nije izvršena usporedbena analiza te problematike što većeg broja evropskih nacija (iako je nekih komparacija bilo), kao i u još nerazvijenoj znanstvenoj metodi.

Za historičara je posebno zanimljiv psihološki pristup problemu »nacionalizma«. Mnogi historičari smatraju da bi osnovni predmet njihova istraživanja morala biti kolektivna psihologija određenog razdoblja ili regije (tako npr. dio pripadnika francuske sociološke škole), a i oni historičari koji se bave »nacionalizmom« pokazuju velik interes za psihološke metode budući da obrađuju, prije svega, nacionalne ideologije. Psihološka je metoda omiljena i zbog toga što se bogatstvo i raznolikost »nacionalizama« može samo u jednom pogledu svesti na zajednički nazivnik, a to je osjećaj čovjeka kao biološke jedinice. Mnogima se čini da se na tom području može najlakše doći do uopćavanja, iako postoji velika opasnost od pretjerivanja. Psihološki pristup »nacionalizmu« obilježavaju različite struje u suvremenoj psihologiji. U literaturi na engleskom jezičnom području jak je utjecaj američke kulturne antropologije i psihoanalize. U Evropi se oblikovala grana psihologije s tendencijom da bude posebna disciplina. To je psihologija naroda, etnopsihologija — Psychologie des peuples, Völkerpsychologie — koja se razvija još od pedesetih godina prošlog stoljeća. Međutim, ta grana nije identična sa psihologijom nacija. Ona se želi baviti i primitivnim društvom i modernim regijama i nacijama. Mislim da bi njen pravi naziv morao glasiti: psihologija stanovništva. Sama se prikazuje kao grana socijalne psihologije. Kad je riječ o primitivnim društvima, teško je razlikovati etnologiju (koja se bavi ljudskim grupama u totalitetu a ne samo opisom materijalnih aktivnosti kao etnografija) od psihologije naroda. Američka kulturna antropologija htjela bi proširiti etnologiju na moderno društvo i postići najviše sinteze. Ona se predstavlja kao nauka o čovjeku koja pretendira da obuhvati sve grane sociologije. Formalno se psihologija naroda može razlikovati od kulturne antropologije jer se prva bavi problematikom stanovništva, tj. i nacija, a druga istražuje psihološke aspekte kulture. Ali mislim da je ta razlika u praksi jedva ostvarljiva. Sjetimo se

samo da nitko ne zna ni što je nacija ni što je kultura, da se u SAD nacija promatra s aspekta nacije-države i da se mnoge velike državne tvorevine u prošlosti identificiraju s kulturom. Otvoreno je i pitanje odnosa društva i kulture, i ima li jedan narod u toku svoga razvoja samo jednu nacionalnu kulturu.²⁵

Historičaru je teško probiti se kroz tu literaturu i zbog toga što su bitne sugestije došle psihologiji naroda i kulturnoj antropologiji od psihoanalize, posebno u traženju korijena nacionalnog ponašanja i nacionalnog karaktera u odgoju, iskustvima i traumama djetinjstva. Za historičara može biti zanimljiv taj dio geneze nacionalnog karaktera, ako ga autori ne predstavljaju kao isključivi izvor fenomena »nacionalizma« i prilaze mu kao patološkoj pojavi.

U kulturnoj antropologiji postala je vrlo moderna disciplina »culture and personality studies«, a njena grana je i istraživanje nacionalnog karaktera. Ali razumije se da se tim problemom bave i druge grane psihologije i sociologije.²⁶ Definicije nacionalnog karaktera brojne su kao i definicije »nacionalizma« i nacionalnosti.²⁷ Najstarija koncepcija vidi u nacionalnom karakteru određene psihološke crte pripadnika jedne nacije. Ta definicija odražava popularna i naivna shvaćanja iz razdoblja u kojem su društvene znanosti još bile na niskom stupnju. Sa stanovišta moderne psihologije to su više »stereotipi« i osobni dojmovi bez empiričke osnove. Danas je jedna od najraširenijih koncepcija ona koja definira nacionalni karakter kao »modal personality«, tj. kao kategoriju koja obuhvaća najveći broj odraslih članova društva. »Modal personality« sadrži svojstva karakteristična za dio pučanstva koja se razlikuju od drugih kategorija istog pučanstva. Po tom shvaćanju više se istražuju karakteri nacije nego nacionalni karakter. Ova se koncepcija služi prije svega statističkim metodama i psihometričkim tehnikama.

Prošireni pristup problemu nacionalnog karaktera temelji se na koncepciji o »basic personality«, koja je zapravo sličan fenomen kao i »modal personality« ali se ne odnosi na naciju nego na kulturu. Pri tom su naglašeni osnovni specifični kulturni utjecaji, posebno obitelj i djetinjstvo na temelju psihološkog značaja kulture i psihoanalitičkih teorija. Studij »basic personality« ima ambiciju da obuhvati sve pripadnike jedne kulture pri čemu

²⁵ U vezi s tim problemima treba spomenuti da američka kulturna antropologija u svom trijumfalnom i agresivnom pohodu preko oceana jednim svojim dijelom nastoji izbrisati povijest i njene klasične metode s lica zemlje.

²⁶ Popis literature o psihološkom (kao i sociološkom i politološkom) pristupu »nacionalizmu« može se naći u knjizi: Karl W. Deutsch-Will J. Foltz, ed. Nation-Building, New York 1963.

Usp. i A. Kardiner, The psychological frontiers of society, New York 1945; J. J. Honigman, Culture and personality, New York 1954; H. Kelman, International behavior: a social-psychological analysis, New York 1965; Otto Klineberg, The human dimension in international relations, New York 1964. Za upoznavanje psiholoških metoda u pučavanju »nacionalizma« vrlo su instruktivne ove dvije knjige: Leonard Dohb, Patriotism and nationalism, Their psychological foundations, New Haven, London 1964; H. C. J. Duijker - N. H. Frijda, National character and national stereotypes, A trend report prepared for the international union of scientific psychology, Amsterdam 1960.

²⁷ Klasifikacija pristupa problemu nacionalnog karaktera izvršena je sistematski kod Duijker-Frijda, n. dj. Neki autori negiraju postojanje nacionalnog karaktera, npr. Fyfe Hamilton, The illusion of national character, London 1960.

ono bazično nije u ličnostima nego u kulturi. Ta se koncepcija ne može služiti statističkim metodama. Neki pisci sužavaju problematiku nacionalnog karaktera na držanje, shvaćanje vrednota i vjerovanja članova određenog društva ili njegova velikog dijela.

Zanimljiv je pristup »culture and personality studies« kulturne antropologije. Granice kulture uglavnom se poklapaju s modernim nacijama, pa se mogu proučavati psihološki aspekti nacionalnih kultura. U istraživanjima nacionalnog karaktera kulturna antropologija proučava naučeno kulturno ponašanje. Pri tom ona daje više podataka o »sociokulturnom« okviru a manje o karakteru stanovništva. Tehnika kulturne antropologije ne polazi od kompilacije i usporedbenog studija pojedinih naučnih problema nego od promatranja kulture kao cjeline. Promatranje kolektivnih manifestacija i verbalnih izjava (interview) na temelju poznate antropološke metode promatranja sudjelovanjem (participant observation), koja se primjenjuje pri studiju primitivnih društava, pokušava se prenijeti i na suvremeno društvo. Razumije se da pri tom postoji opasnost od preuranjenih i pojednostavnjenih generalizacija. Česta je i uska definicija nacionalnog karaktera kao mentaliteta izraženog u kulturnim proizvodima: u književnosti, umjetnosti i filozofiji. Tu je riječ o studiju »elite« i mišljenju da ona izražava nacionalni karakter, da bez nje nacija ne bi imala povijest.

Bez obzira na različite i suprotne pristupe i nedostatak znanstvenih metoda, grane suvremene socijalne psihologije prihvaćaju studij nacionalnog karaktera, utvrđuju da on doista postoji i pronalaze neka njegova obilježja. Uz proučavanje nacionalnog karaktera veže se i studij nacionalnih »stereotipa«, tj. relativno stabilnih predodžbi o obilježjima vlastite ili tuđe nacije (auto-stereotipi i hetero-stereotipi) koje imaju značaj generalizacije ili vrednovanja. Smatra se da stereotipi služe kao opravdanje akcija koje su već izvršene ili koje treba pripremiti. Oni se upotrebljavaju za održanje društvenog reda ili za otpor protiv njega, oni odražavaju neku postojeću strukturu vlasti ili otpor protiv nje. Mislim da literatura uglavnom odbacuje mišljenje da su stereotipi uvijek štetni ili glupi. Oni žele biti tipični a ne iscrpni. Oni su dođuše shematski, a sheme su važno oruđe misli premda su nesavršene ako se uspoređuju sa znanošću. Ne može se očekivati da se ljudi u svakodnevnom životu ponašaju kao savršeno racionalna bića. Drugo je pitanje mogu li stereotipi biti neosporne ocjene o nacionalnom karakteru. Poznata su sasvim različita mišljenja pripadnika jedne nacije o vlastitoj naciji. To dakako ne znači da je cijeli sadržaj nacionalnog stereotipa netočan. Opća je ocjena da stereotipi ne odražavaju pravu sliku nacionalnog karaktera. Zbog samog obilježja predmeta istraživanja, pitanje znanstvene metode posebno je teško u vezi sa stereotipima.

Na kraju valja zaključiti da psihološki pristup i njegove znanstvene metode daju koristan doprinos istraživanju »nacionalizma« s obzirom na društvene konflikte, odnos pojedinca i grupe, problem frustracije i osjećaja manje vrijednosti te njihove kompenzacije. Suzdržljivost historičara pobuđuje to što psihologija, psihijatrija i psihoanaliza često pokazuju tendenciju da problemima »nacionalizma« pridu isključivo kao patologiji ljudskog ponašanja, što nije nikako u skladu s povijesnim razvojem.

Najveću pažnju historičara izazvala je posljednjih godina koncepcija komunikacije profesora povijesti i političkih znanosti na sveučilištu u Yaleu

Karla Deutscha.²⁸ Iako je on potpuno okrenut sadašnjosti i želi postići rezultate uglavnom kvantitativnom metodom radi uspješnog predviđanja, ipak su neki njegovi stavovi neobično zanimljivi i za obradu prošlosti. Zbog toga bih željela njegovim rezultatima posvetiti nešto veću pažnju.

Deutsch je uvjeren da put stabilnijem svjetskom uređenju ovisi uzmogome o sposobnosti društvenih znanosti da odgovore na bitna pitanja, među kojima »nacionalizam« zauzima prvorazredno mjesto. Kritizirajući dosadašnja istraživanja »nacionalizma«, atomizirana u okviru pojedinih društvenih znanosti, on konstatira da su pravi izvori nacionalne misli i djelatnosti, koji uvijek nanovo proizvode »nacionalizam«, ostali nepoznati. Razlog je možda u velikoj raznolikosti »nacionalizama« dok društvene znanosti ističu uniformnost, jednostavnost i evoluciju. Uglavnom, društvene su znanosti dosad stvorile određenu mehaničku ravnotežu koja ne odgovara pravom povijesnom razvoju. Zbog toga pisac postavlja na dnevni red pitanje novih metoda na temelju istraživanja skupina »strukturalnih koncepata«, što su ih izgradile pojedine društvene znanosti, i pokušava se približiti pronalaženju metoda koje bi mogle povezati i preformulirati te koncepte. Slično kao i u drugih autora, prvi je dio njegove knjige rekapitulacija osnovnih velikih koncepcija različitih znanosti povezanih s »nacionalizmom«.

Pisac bi, dakle, želio usmjeriti rad društvenih znanosti na pronalaženje »konceptualne sheme« koja bi bila operativna a temeljila bi se, za razliku od dosadašnjeg stanja, na jasnoj terminologiji. Ti bi »koncepti« morali biti primjenjivi na ponašanje grupa i pojedinaca na racionalnom i iracionalnom području. Oni bi morali omogućiti upotrebu podataka striktno vanjskim metodama ali i »introspekcijom« i posrednim iskorištavanjem iz literature. Nova metodologija morala bi omogućiti upotrebu specijaliziranih disciplina, njihovo povezivanje radi prijenosa znanja i rekombinacije između različitih područja i, razumije se, timski rad. Mogućnost za izgradnju takve interdisciplinarne metodologije Deutsch pronalazi u komunikaciji kao osnovi koherentnosti društva, kultura i ličnosti.

Po autorovu shvaćanju osnovno je razgraničiti pojmove: društvo, kultura i zajednica (community), jer pretpostavlja da bitne probleme nacionalnosti valja tražiti u odnosu između društva i zajednice, tj. kulture. Prema piscu, kultura je konfiguracija povijesno stvorenih selektivnih procesa koji kanaliziraju reakcije ljudi na unutarnjem i vanjskom području. Zajednička kultura je zbir stalnih, uobičajenih preferencija u ljudskom ponašanju, u mislima i osjećajima. Ista kultura olakšava komunikaciju i tako stvara zajednicu koja, doduše, može imati i svoje unutarnje pregrade. Prema Deutschu, kultura i zajednica istovjetni su pojmovi jer opisuju isti kompleksni proces, s tom razlikom što kultura naglašava konfiguraciju preferencija ili vrednota, a zajednica ističe komunikaciju. Kanali kulture razlikuju se od kanala društva po sadržajima koje prenose. Materijal u kanalima kulture, koji je bitan za nacionalni razvoj, teško je opisati. To su znanja, vrednote, običaji, tradicija, trač, novosti, naređenja. Dosada nije bilo koncepta za kvantitativno mjerenje tog sadržaja, a kvantitativne bi metode, dakako, imale biti podloga autorovu novom interdisciplinarnom »konceptu«. On

²⁸ Karl W. Deutsch, Nationalism and social communication, An inquiry into the foundations of nationality, 2. izd., Cambridge (Mass.), London 1966.

gradi na rezultatima antropologa kad smatra da se i društvo i zajednica razvijaju na temelju društvenog učenja, da se zajednica sastoji od ljudi koji su naučili međusobno komunicirati i da je njihovo međusobno razumijevanje na stupnju koji nadilazi potrebe puke razmjene dobara i usluga. Prema tome, društva proizvode, odabiru i kanaliziraju dobra i usluge, dok kulture kanaliziraju informacije. Društvo komunicira dodirljiva dobra i rad, a kultura modele (patterns): ornamente, oruđa, plesove, dobro ponašanje, moral, ukus. Deutsch bi želio naći metode usporedbe i mjerenja sposobnosti grupa i kultura da transmitiraju informacije. To bi pridonijelo boljem razumijevanju ponašanja ljudi i njihovih kapaciteta.

Koliko god su informacije materijal sazdan od snova, autor smatra da su one dostupne kvantitativnim metodama jer se prenose fizičkim procesom. Ne može biti zajednice i kulture bez društva ni društva bez minimuma transfera informacije. Polazeći sa stanovišta da u kompleksu međusobnog utjecaja društva i zajednice valja tražiti korijen mnogih suštinskih problema nacionalnosti, autor ističe da pripadnici različitih kultura mogu živjeti u istom društvu (Česi i Nijemci u Češkoj, Muslimani i Hindusi u Bengalu). Oni mijenjaju dobra i usluge ali vrlo malo kulturnih informacija. Pripadnici različitih nacija doživljavaju u toku više naraštaja istu sudbinu, a da ta »zajednica sudbine« ne uklanja velike razlike među njima.

Sa stanovišta teorije komunikacije pisac definira narod (people) kao zajednicu koja osjeća zajedničku povijest kao zajedničku, to je zajednica komplementarnih običaja i mogućnosti komunikacije, koja se sastoji od uskladištenja, opoziva, transmisija, rekombinacija i reaplikacija informacija. Oruđe unutarnje povezanosti jesu naučene uspomene, simboli, običaji, preferencije. Narod (people) bi, prema tome, bila grupa pojedinaca povezanih takvim komplementarnim običajima i uređajima komunikacije. Komunikativna sposobnost nekog društva ovisi o društveno standardiziranom sistemu simbola koji uključuju i informacije uskladištene u memorijama, asocijacije, običaje i preferencije. To je ono što antropolozi zovu kulturom. Deutsch je uvjeren da u svjetlu njegova »koncepta« komunikacije postaje jasno zašto uobičajene definicije naroda kao zajednice jezika, karaktera, uspomena itd. uvijek imaju toliko iznimki. Nije naime bitna prisutnost ili odsutnost pojedinih faktora definicije. Važno je samo ima li dovoljno komunikacijskih sredstava, jer se pripadnost jednom narodu sastoji prije svega u širokoj komplementarnosti društvenih komunikacija, tj. u sposobnosti bolje komunikacije sa članovima jedne grupe negoli druge. Deutsch bi želio napustiti uobičajene definicije nacionalnosti koje su se temeljile na specifičnostima njenih sastojina, i zamijeniti ih funkcionalnim definicijama, testovima izvođenja (performance tests) koji se osnivaju na podrobnoj analizi funkcija. Prema autoru »etnička komplementarnost«, koja ovisi o efikasnosti komunikacije, nije samo subjektivna. Ona u svakom času postoji kao činjenica i može se mjeriti, a znatno je šira i snažnija od svake druge npr. profesionalne komplementarnosti.

Prema Deutschu, nacionalnost postaje nacija kada svojoj prijašnjoj koheziji dodaje instrumente moći koji grade i jačaju društvene kanale, tj. kada je postigla moć koja podupire njene težnje. Najzad, kada je stara ili nova državna organizacija stavljena u službu nacije — ona postaje nacija-država.

Autor želi testirati svoj koncept nacionalnosti serijom i kombinacijom metoda testiranja i mjerenja što su ih izgradile različite društvene znanosti, i to uvijek s osnovnim ciljem stvaranja podloge za predviđanja. On dakako ne tvrdi da se sve može protumačiti težinom brojeva. Čini se da bi želio naći neku ravnotežu kvantitativnih i kvalitativnih metoda. On se i dalje služi klasičnim metodama povijesti, politologije i kulturne antropologije.

U svojim analizama nacionalne svijesti, sa stanovišta koncepta komunikacije, on ističe zasada ograničene mogućnosti mjerenja količine nacionalnog odgoja i sposobnosti za nove zadaće. Prema Deutschu, narod može učiniti više nego što je balans između iskustava sadašnjosti i tradicije. On proizvodi svijest povezivanjem sekundarnih simbola, tj. simbola simbola, s vanjskim informacijama. Nacionalna svijest bila bi, prema tome, međusobni utjecaj sekundarnih simbola u sistemu informacija. Nacionalna svijest ovisi o brzini i razumljivosti prezentacije informacija. Svijest grupe je jednostavniji proces od svijesti pojedinca i može se lakše analizirati. Pojedinaac postiže, doduše, veću brzinu primanja informacija iz memorije i nauku rekombinacije informacija nego što mogu grupe. One opet imaju dulju memoriju i veće mogućnosti uskladištenja pismom, tradicijom, institucijama, ali teže barataju informacijama nego pojedinac. Grupa zato održava kanale informacija poslije smrti pojedinaca i može ostvariti suradnju živih i mrtvih. Kao svaka svijest, nacionalna svijest može biti samo svijest nečega što postoji. Ona može dezinterpretirati činjenice ispuštanjem, dodavanjem kombiniranim simbolima. Ali iza deformacija ipak postoji materijal na kojem se osniva i iz kojeg izviru njeni elementi. Snaga nacionalne svijesti ovisi o koheziji naroda. Iskustvo i komplementarnost neprekidno utječu jedno na drugo u procesu »etničkog učenja« u kojem pojedinci kroz više naraštaja uče da postanu narod.

Prema autoru, nacionalna volja je skup pritisaka koji je nastao na temelju sjećanja i prošlih iskustava, a primjenjuje se u vezi s izborom prihvaćanja ove ili one pojedinosti, njihovim opozivom i u stvaranju odluka. Volja može djelomično ili potpuno spriječiti svako daljnje učenje smrzavanjem i restrikcijom određenih vrsta informacija ili njihova poziva iz pamćenja, a može i pojačati određeni dio informacija. Deutsch stoga zaključuje da etničko učenje razvija narod, da ga nacionalna svijest u povoljnim uvjetima vodi prema nacionalnosti a da mu nacionalna volja nameće privremeno kočenje daljnjeg učenja u pokušaju da ga primora da ostane u granicama stvorenog modela. Nacionalna svijest dodaje ime, odabrane dijelove povijesti i kompleks povezanih simbola postojećoj relativnoj komplementarnosti i distinktivnosti naroda. Materijalnim znacima, simbolima, devizama i institucijama nacionalna svijest pobuđuje u mnogim pripadnicima naroda snažni osjećaj i potrebu da budu članovi tog naroda u vrijeme kada nenacionalne promjene u društvu, ekonomici i kulturi utječu na to da jezik, kulturna komplementarnost, posebnost naroda i grupno članstvo postaju vrlo važni za pojedince. Prema autoru, nacionalna svijest jača nacionalni razvoj samo ako je nacionalnost dobitak u igri za prestiž, bogatstvo ili za koju drugu potrebu koja u određenom času postaje kulturna vrijednost. Nacionalna svijest obuhvaća mnoge nove vrednote: novi stav prema ženama i siromašnim članovima društva, prema potlačenim narodima, robovima itd. Industrijska revolucija primo-

rala je ljude da mijenjaju običaje. Narodi su postali važniji od običaja, struka, položaja. Nacionalna se svijest razvijala u vrijeme kada je čovjek dobio neotuđiva prava kao čovjek. Industrijska revolucija naučila ga je da shvati svoje goleme mogućnosti učenja, prilagođivanja fizičkim i društvenim promjenama, otkrivanja, stvaralaštva i inicijative. Kad su ljudi postali narod i primili mnoga objektivna obilježja nacionalnosti, postalo im je jasno što se dogodilo. Kad se novo shvaćanje pojavljuje u vrijeme kulturnih i duhovnih promjena u osnovnoj strategiji vrednota, tada ljudi uče novi ponos i povjerenje u ono što jesu ili uče težiti za tim ponosom i povjerenjem dok ih još ne posjeduju. Nacionalna svijest postaje središte za nove modele ponašanja društva i pojedinaca i za nove političke akcije. U vrijeme društvene mobilizacije i zaoštrenja društvenih sukoba nacionalna politika je sredstvo da se ljudi organiziraju. Kad se razvoj nacionalnosti pojačava djelatnošću vlada, prosvjetnih sustava, tiskom itd., onda »nacionalizam« postaje dominantna politička snaga.

Prema Deutschu, ekstremni »nacionalizam« kao pokušaj da se narod očuva nepromijenjen vodi u perverziju a ponekad i do gubitka tradicija, institucija i samoopredjeljenja. »Nacionalizam« postaje destruktivna snaga nacije postepenom manipulacijom sustava odluka (neprestanim ponavljanjem izjava ili posrednih sugestija, stvaranjem stereotipa o drugim narodima, izgradnjom određenog sustava straha i vjerovanja) koja može utjecati na promjene u društvenoj komunikaciji sve do gubitka sposobnosti za asimilaciju iskustava, sve do kolektivne duševne bolesti koja vodi do nacionalne destrukcije.

Među različitim problemima o kojima autor raspravlja valja istaknuti njegov pristup pomoću kvantitativnih metoda pitanju nacionalne mobilizacije, asimilacije ili diferencijacije.

Svoju osnovnu pažnju Deutsch je usmjerio prema istraživanjima koja tek predstoje na temelju metoda teorije komunikacije, i koja zacijelo oploduju obradu pojava u društvu sadašnjosti. Kao što redovno biva kad se historičar zanima za metode društvenih znanosti, on ne može u njih naći gotove »recepte« za proširenje vlastitog rada. Ali kod Deutschera nesumnjivo nailazi na rezultate koji pozivaju na razmišljanje o mogućnosti »inovacija« u dosadašnjim klasičnim metodama. To vrijedi i u obradi hrvatske povijesti s obzirom na to da je jedan od velikih problema u razvoju hrvatske nacije u 19. stoljeću komunikacija između različitih hrvatskih regija, a i zbog toga što su se u istom društvu razvijale dvije nacionalne zajednice: Hrvati i Srbi.

Na kraju valja zaključiti da literatura o teoriji »nacionalizma« ne daje historičaru onoliko pouke koliko bi on želio. Radovi historičara kreću se u dosta uskim okvirima nacionalnih ideologija, dok predstavnici društvenih znanosti često kažu ono, što historičar zna iz vlastite prakse, zvučnim frazama, »konceptima« i površnim generalizacijama, a rjeđe daju doista nove poticaje i pobuđuju na razmišljanje o upotrebi novih metoda. Uprkos tome, uvjeren sam da ta literatura pruža vrijedan usporedbeni materijal i da može korisno poslužiti u proširivanju horizonta u vezi s temama iz naše nacionalne povijesti. Zbog toga je potrebno sistematsko praćenje literature o teoriji »nacionalizma« na različitim jezičnim područjima.